

דן עדן

יער אפלולי, צמחים מטפסים, ציפורים ובעלי חיים מיוחדים מעניקים לביקור בשמורת טבע תל דן תחושה של סיור בג'ונגל, המתעצמת עוד יותר למראה פלגי המים הזורמים ומתנקזים אל הערוץ הגועש של נהר הדן. לאחרונה הוכשר מסלול מונגש, המאפשר גם לנכים ולמוגבלים ליהנות מביקור בשמורה

כתב: יעקב שקולניק

שמורת תל דן מזכירה יותר חלום מאשר מציאות של ארץ שחונה. אין עוד מקום אחר בישראל שבו אפשר לשוטט ביער של ממש, שבו עצים עתירי נוף מכסים כליל את פני האדמה, עד כי מי שניצב מתחתם אינו רואה כלל את השמים. האפלולית המסתורית, הצמחים המטפסים וציוץ הציפורים, כל אלה מעניקים תחושה של סיור בג'ונגל, המתעצמת עוד יותר למראה פלגי המים הזורמים בין העצים מכל העברים ומתנקזים בסופו של דבר אל הערוץ הגועש של נהר הדן.

נחל זורם בשצף קצף

שטחו של גן עדן זה אינו עולה על 250 דונם (כרבע קמ"ר!). עם תל דן ושרידי העתיקים, משתרעת השמורה על כ-480 דונם. למרות זעירותה, חשיבותה של השמורה עצומה, לא רק בזכות פלאי הטבע שבה אלא גם הודות לכמויות המים האדירות המגיחות כאן מן האדמה. למרגלות תל דן בוקעים עד כ-13 מ"ק של מים בשנייה, כלומר, יותר מ-250 מיליון מ"ק מים בשנה! מעיינות הדן הם הגדולים מבין מקורות הירדן ומהשופעים במזרח התיכון, והם נובעים בשתי קבוצות: קבוצה אחת קטנה, עין לשם שמה, הנובעת למרגלות תל דן ונקראת בערבית עין אל-קאדי, תרגום ישיר של השם העברי דן, כלומר, שופט; וקבוצת המעיינות העיקרית הנובעת ממערב לתל, עין דן, או בשמה הערבי

עין לידן, ששמר על צליל השם העברי הקדום. שטח אגן הניקוז הטבעי של נהר הדן על פני הקרקע הוא קטן מאוד, כך שערוצו אינו זוכה לתוספת מי שיטפונות בחורף. פירוש הדבר הוא שכל כמויות המים הזורמות בו, מקורן במי שלגים ובגשמים שיורדים על החרמון. המים מחלחלים במעבה ההר ונובעים במעיינות דן. זו הסיבה לטמפרטורה הנמוכה והקבועה של מי הנהר, כ-14.5 מעלות צלזיוס, ולאיכותם המעולה - רק 5-10 מ"ג כלור לליטר. לא זו בלבד, אלא שספיקת המעיינות, בניגוד למקורות הירדן האחרים, נשארת קבועה כמעט כל ימות השנה.

פלגי הדן מתאחדים בתחום שמורת הטבע לערוץ ראשי אחד. בחלקו העילי, כקילומטר אחד מהמקורות, הנחל זורם בשצף קצף במורד תלול ובערוץ רדוד יחסית. רוחב הנחל נע בין שישה לעשרה מטרים ועומקו חצי מטר, לעתים מעט יותר. קרקעית הנחל משובצת בחלוקי בזלת ובמקום אחד אף נוצר אי קטנטן. לאחר שהערוץ הראשי יוצא מתחום שמורת הטבע, הוא מתפצל פעמים אחדות ויוצר שישה פלגים, שאחד מהם עובר בתחום הגן הלאומי חורשת טל.

מרב עצים רואים יער

בזכות מיקומה הגיאוגרפי, שפע המים והאקלים החמים, נפגשים בשמורת דן נציגים של צמחים ובעלי חיים מעולמות שונים. שני העצים השולטים לצדי הפלגים ויוצרים את הצל הכבד הם מילה סורית וער אציל. מילה

מדוע כה

רבים הפלגים בדן?

ריבוי פלגי המים בסביבות תל דן עורר את דמיונם של הפלאחים המקומיים, וכך נולדה האגדה המספרת על אברהם אבינו שנמלט מעזהריו של נמרוד. אלה ביקשו להרוג את אברהם בהוראת אדונו משום שמרד בעבודת האילים, והוא התחבא בין סבכי מעיינות דן. רודפיו הבעירו אש בסבך אך בכל פעם שהאש התקרבה אליו, פרץ מעיין וכיבה את האש. הרודפים הבעירו אש שוב ושוב, וכך נוצר פלג אחר פלג.

שמורת טבע תל דן - פלגי מים זורמים בין העצים צילום: רביע דעבוס

המסלול המונגש בשמורת טבע תל דן

הביקור בשמורת טבע תל דן הוא חוויה יוצאת דופן, המשלבת טיול מהנה בנוף מים זורמים, בין עצים וצמחייה עשירה, עם ביקור מרתק בשרידי תרבות בנייה קדומה של היסטוריה רבת שנים. שמורת תל דן הייתה החלוצה מבין אתרי הטבע בישראל שהוכשרו לביקורי נכים ומוגבלים. המסלול האופקי השטוח מאפשר כבר שנים רבות נגישות לכל סוגי האוכלוסייה, ולאחרונה, בתיאום עם הנציבות לשוויון אנשים עם מוגבלויות, שודרגו משמעותית שבילי הנכים באתר על פי המתחייב בחוק. כיום יכולים נכים ובעלי מוגבלויות לבקר במסלול מדהים לאורך הנחל עד לבריכת שכשך חדשה, ולהמשיך משם אל שרידי השער הכנעני הקדום - שער לבני הבז בעל שלוש הקשתות העתיקות בעולם (ראו כתבה בעמוד 32).
הכשרת אתרי טבע (גם אם בחלק מהמסלול) לנכים ולבעלי מוגבלויות היא זכות מוסרית וערכית שלנו, התורמת גם לעידוד מבקרים נוספים כגון הורים עם עגלות ילדים ואוכלוסייה מבוגרת.
כתב: זאב מרגלית, מנהל אגף שימור ופיתוח, רשות הטבע והגנים

טחנת הקמח שהוקמה לפני כ-150 שנה צילום: שאטרסטוק

לשזור זרים למנצחים בתחרויות ספורט. בישראל צומח הער האציל בעיקר באזורים הזוכים למנות גדושות של גשמים, במדרונות המוסתרים מקרני השמש. כאן, ליד פלגי דן, צומחים עצי ער שגובהם עשוי להגיע ל-15 מטר. מחוץ לקו המים צומח השיזף המצוי, עץ הניכר בענפיו הקוצניים ובעליו, שכל אחד מהם בעל שלושה עורקים בולטים. השיזף המצוי הוא עץ ממוצא סודני (טרופי יובשני), הגדל באזורים החמים של הארץ. הפירות הם כדורים עגולים ואכילים, בקוטר סנטימטר אחד. על פי המסורת הנוצרית, העטרת שחבשו לראשו של ישו לפני

צליבתו נעשתה מענפי שיזף. אם תבחינו בתחום השמורה בשיח גדול, נשיר, בעל ענפים קוצניים, הדומה לשיזף אך קטן ממנו, דעו לכם שנפלה בחלקכם הזכות לזהות את האשמר (שמיר) הקוצני (Paliurus spina-christi), אחד הצמחים הנדירים בישראל. השיח ניכר בפירותיו השטוחים, דמויי הדיסקוס. פרטים אחדים צומחים בשביל היורד מהתל אל שער השמורה. מין עץ גדול מאוד הצומח בשמורה בעיקר בסביבות התל הוא אלון התבור. אלון התבור הוא עץ נשיר חורף, בעל בלוטים ענקיים, שספלוליהם מצוידים בקשקשים מאונקלים. אלוני תבור צומחים במרווחים גדולים אלה מאלה ויוצרים תצורת צומח של יער פארק. במצפור האלה תוכלו לגלות מין עץ נוסף - אלה אטלנטית. אלה אטלנטית צומחת בישראל באזורי הספר היס-תיכוני, מהגליל ועמק החולה, דרך הרי יהודה ועד הר הנגב. למרגלות הגבעה צמחה בעבר אלה קשישה, בצד דרך שבה הבריחו אנשי הפלמ"ח אלפי מעפילים מסוריה, מלבנון ומעיראק לארץ ישראל (1943-1946). זו הייתה אלה קשישה, שהיקף גזעה עלה על שישה מטרים, אך למרות זאת היא לא מתה בשיבה טובה. מטיילים רשלנים בחרו להבעיר מדורה דווקא ליד גזע האלה וסופה שנשרפה כליל. במים הרדודים וב"איים" שנוצרים בנחל צומחת כאן גפית הביצה (שרכית הביצה), מין שרץ נדיר היוצר גבעולים בגובה 40 עד מאה סנטימטר. העלים מנוצים לעלעלים וכל עלעל שסוע לאונות. סימן ההיכר של שרץ זה: העורק הראשי של כל עלעל בולט בצדו התחתון. גפית הביצה צומחת בישראל רק בגדות נחל דן וזהו כנראה המקום הדרומי בעולם שבו צומח בר השרץ היפה הזה. סמוך לנהר ולפלגים צומחים גם צמחי גדות אופייניים כגון פטל קדוש ושנית גדולה. בנופי צמחיית תל דן נמצאים גם לא מעט עצי תרבות. כמו טחנת הקמח שנמצאת כאן, גם העצים מעידים על העיבוד האינטנסיבי של השטח בעבר. עצי האיקליפטוס גבוהי הקומה שהצלו בעבר על שטחים ניכרים נכרתו כדי לאפשר לעצי הבר ולצומח הטבעי להתאושש ולהשתקם.

מסלולי מטיילים בשמורת טבע תל דן

בשמורת תל דן קיימים שלושה מסלולי טיול, השונים באופיים ובאורכם. המסלולים אינם מסומנים, אך יש שילוט ברור המאפשר לבחור ביניהם. כל המסלולים מתחילים במגרש החניה על דרך סלולה. מגיעים לגשר עץ העובר מעל האפיק המרכזי של הנחל ושם צריך לבחור ביניהם:

מסלול 1 - המסלול הארוך ואתר הפולחן: פונים שמאלה (סימון אדום וירוק במפת האתר), ממשיכים על גשר העץ (סימון ירוק) ומגיעים במהרה למעברי המים, אזור העשיר בצמחייה מגוונת. במקומות מסוימים צריך לדלג על פני אבני המים, ובמקומות אחרים - לעבור על גשרוני עץ. בהמשך השביל מגיעים לעין דן, המעיין הגדול שבמעיינות הדן, הנקרא גם "ראש המעיינות". אחרי עצירה קלה באמפיתיאטרון, ממשיכים במדרגות האבן ומגיעים לפיצול נוסף המאפשר לפנות שמאלה (בסימון הכתום) או להמשיך ישר (בסימון הירוק). אם פונים שמאלה (סימון כתום) ממשיכים במסלול הארוך, העובר באתר הפולחן ובדן העתיקה (בדן שוכנים שרידיו של היישוב ליש המקראי, ובו בימת פולחן קדומה ושערים גבוהים מתקופת הברזל והברונזה) ומוביל חזרה אל חניית השמורה דרך בריכת השכשוך (תוספת של כ-40 דקות).

מסלול 2 - אם ממשיכים במסלול הירוק מגיעים עד לעץ של "פו הדוב" - עץ מילה סורית גדול מאוד וציורי, שמזכיר את העץ מהספר המוכר. חוזרים עשרה מטרים במסלול עד לפנייה ימינה (שחלפנו על פניה קודם) ובה שלט המפנה ל"גן עדן", ומגיעים באמת לגן עדן טבעי עם פלגי מים שוקטים, עצי ער אציל גבוהים מאוד, קרירות ושקט. מנקודה זו ממשיכים עם השילוט (סימון ירוק) עד לטחנת הקמח. הטחנה הוקמה לפני כ-150 שנה והופעלה בכוח המים עד שנת 1948. ממנה ממשיכים לאורך אבני בזלת עד לתחנה האחרונה - בריכת השכשוך - בריכת מים רדודים שהיא המקום היחיד בשמורה שבה מותר לילדים (וגם למבוגרים) לשכשך את רגליהם או ממש לרחוץ במים הקרירים כאוות נפשם. חוזרים בעזרת השילוט (סימון ירוק) אל השביל הסלול - חזרה לחניה. מסלול זה לוקח כשעה וחצי.

מסלול 3 - אל בריכת השכשוך ואל שער שלוש הקשתות: בתחילת המסלול פונים ימינה (לפי הסימון הכתום). המסלול קצר, מונגש למוגבלי תנועה ומוביל את המטיילים לטיול קצר דרך בריכת השכשוך עד לשער הכנעני (שער שלוש הקשתות). השביל מאפשר תצפית אל השער הישראלי ואל השער הכנעני, שהוא אחד האתרים החשובים ביותר במקום (ראו כתבה בעמוד 32), שעד עתה היה בלתי נגיש למוגבלי הליכה.

כתבה: טל ליוגנקי, מנהלת מרכז חינוך והסברה גולן, רשות הטבע והגנים

לא על הסלמנדרה לבדה

מגוון העולמות תקף בשמורת תל דן גם לגבי בעלי החיים. הסלמנדרה הכתומה, אחד מבעלי החיים המיוחדים בשמורה, היא מין דו-רחי הנפוץ באירופה ובמערב אסיה. הבוגרים ניחנו בגוף מוארך בצבע שחור, ועליו כתמים צהובים או כתומים. דגם צבעים זה משמש אזהרה לטורפים, שכן הסלמנדרה יכולה להפריש רעל חריף מבלוטות הקבועות בעורה. בעונת הגשמים מתרכזות הסלמנדרות במקווי המים לצורכי רבייה וכדי להשריץ את צאצאיהן, ואז הן ממלאות את פלגי שמורת דן.

הסלמנדרה הכתומה צילום: רביע דעבוס

את מה שראוי לאכילה ומותר את הקליפות. מקומות אלה ידועים בכינוי "שולחנות אכילה". קשה להבחין בציפורים בין סבכי הענפים, אך אפשר ליהנות מקולה של הצטיה - ציפור שיר קטנה המסתתרת ומקננת בין סבכי הצמחים. לעתים נדירות חוצה את הסבך או שוחה במים לוטרה (כלב נהר), טורף בגודל בינוני ממשפחת הסמוריים, שאורכו כ-70 סנטימטר. הלוטרה ניזונה מדגים, מעופות מים ומחסרי חוליות כמו סרטנים וצדפות. בעל החיים הזה מסוגל גם לטרוף חיות יבשה קטנות, עופות וחרקים. הלוטרה נדירה מאוד בישראל.

במי פלגים חיים חסרי חוליות רבים ומינים אחדים של דגים: החפף הישראלי ועגלסת הירדן נמצאים בעיקר בחלקים העמוקים של הנחל, ואילו בינון הירדן נפוץ בכל מקום בנחל. החפף מותאם לחיים במים שזורמים במהירות, והוא מסוגל לעלות במפלים שגובהם עד מטר וחצי. העגלסת, דג שאורכו עד 14 סנטימטר, מצויד במשטח הצמדה שבעזרתו הוא נצמד לסלעים וניזון מאצות שהוא מגרד בפיו. בינון הירדן הוא תת-מין אנדמי של דג שחי בנחלים הזורמים לכנת ולירדן. אורכו עד שמונה סנטימטרים והוא ניכר בצבעו הצהבהב ובכתמים הגדולים שעל גופו ובכך שהוא נוהג לטמון את עצמו בין אבנים על קרקעית הנחל.

בתי הגידול המימיים של שמורת תל דן הם העשירים ביותר במיני חסרי חוליות בישראל. הם מאוכלסים במינים צפוניים רבים, שאינם נמצאים מדרום לשמורה, וגם בלא מעט מינים אנדמיים.

שמורה במצב טוב

המחסור במים בישראל כמעט והביא כליה על השמורה. אין ויכוח כי יש צורך לנצל את מי נהר הדן, השאלה היא רק היכן לתפוס את המים. בשנת 1966 רצו מתכנני משק המים בישראל לתפוס את המים במקורות ולהובילם בכוח הגרביטציה אל שדות עמק החולה. חובבי הטבע בישראל גרסו כי אסור לפגוע בשמורה וכי יש לתפוס את המים נמוך יותר. שלוש שנים ניטש המאבק, אך בסופו של דבר הייתה ידם של חובבי הטבע על העליונה: שמורת תל דן הייתה לעובדה קיימת.

מעיינות דן - מהגדולים מבין מקורות הירדן צילום: רביע דעבוס

בעל חיים מעניין אחר הוא קוצן מצוי. זהו מכרסם יפהפה בצבע חום-זהוב, גדול מעט מעכבר, שחלק משערות גופו הפכו לזיפים קוצניים. הקוצן המצוי חי בעיקר באזורים חמים, אך חודר גם לאזורים היס-תיכוניים. הוא פעיל בדרך כלל בשעות הערב המוקדמות. הקוצן אוכל כמעט הכל - זרעים, ירק, פרוקי רגליים ושבלולים. ערמת קונניות מכורסמות בפתח מחילה טבעית או ליד נקיק סלע היא עדות נאמנה לקיומו.

היערון הגדול, לעומת זאת, הוא מכרסם מטיפוס תפוצה יס-תיכוני, פעיל לילה, הניזון בעיקר מבלוטי אלונים. כדי להשיג אותם הוא מטפס על העצים. את מזונו הוא מביא למקומות קבועים בנחלתו, שם הוא אוכל

הסלמנדרה הכתומה, אחד מבעלי החיים המיוחדים בשמורה, היא מין דו-חיי. הבוגרים ניחנו בגוף מוארך בצבע שחור, ועליו כתמים צהובים או כתומים